

Ο Αριστόβουλος Μάνεσης στη Βαϊμάρη*

ΦΙΛΙΠΠΙΟΣ ΒΑΣΙΛΟΓΙΑΝΝΗΣ

Επίκουρος Καθηγητής Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Εθνικό
και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

1. Αφορμή για τις επόμενες αναπτύξεις απετέλεσε μία συνοπτική κριτική αποτίμηση του έργου του Αριστοβούλου Μάνεση από τον Γιώργο Κασιμάτη. Κατά τον Κασιμάτη, το έργο του Μάνεση «ανήκει... από την άποψη θεματικής, αρχών, σχολής και ποιότητας επιστημονικού λόγου, στην εποχή της Βαϊμάρης»¹.

Η εν λόγω αποτίμηση μου έφερε συνειρμικά στον νου μία καίρια επισήμανση του John Rawls:

Μιά από τις αιτίες της πτώσεως του συνταγματικού καθεστώτος της Βαϊμάρης υπήρξε το γεγονός ότι καμμία από τις παραδοσιακά κρατούσες δυνάμεις της Γερμανίας δεν υποστήριξε το Σύνταγμα της ούτε ήταν πρόθυμη να συνεργασθεί για να καταστεί αποτελεσματικό. Δεν είχαν πλέον πίστη στη δυνατότητα ενός ευπρεπούς φιλελεύθερου κοινοβουλευτικού καθεστώτος. Το καθεστώς εκφυλίσθηκε αρχικά σε μία σειρά από αυταρχικά υπουργικά συμβούλια από το 1930 μέχρι το 1932. Όταν αυτά κατέστησαν όλο και πιο αδύναμα, λόγω της ελλείψεως λαϊκής υποστήριξέως, ο Πρόεδρος Hindenburg πείσθηκε τελί-

* Επεξεργασμένη εισήγηση στο ΙΔ' Συμπόσιο του Ομίλου «Αριστόβουλος Μάνεσης» με θέμα: «Δημοκρατία της Βαϊμάρης: 80 χρόνια μετά την κατάλυσή της» (Βυτίνα Αρκαδίας, 8-9.3.2013). Ευχαριστώ τον Δημήτρη Δημούλη και τον Δημήτρη Τσαραπατσάνη για τα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους σε μία προγενέστερη εκδοχή της εισηγήσεως.

¹ ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, «Αριστόβουλος Μάνεσης: σκιαγράφημα του συνταγματολόγου», *Το Σύνταγμα* 27 (2001), σ. 24.

κώς να στραφεί προς τον Hitler, ο οποίος απήλαυε τέτοιας υποστηρίξεως, οι δε συντηρητικοί τον θεωρούσαν ως ελεγχόμενο².

Ο ίδιος, αργότερα, σε μία συναφή παρατήρησή του εξειδικεύει την προηγούμενη ως εξής:

Ένας από τους πολλούς λόγους αποτυχίας του Συντάγματος της Βαϊμάρης υπήρξε το γεγονός ότι κανένα από τα κύρια πνευματικά ρεύματα της εποχής αυτής στη Γερμανία δεν ήταν έτοιμο να την υπερασπισθεί, περιλαμβανομένων των κορυφαίων φιλοσόφων και συγγραφέων, όπως ο Heidegger και ο Thomas Mann³.

Αν οι παρατηρήσεις του Rawls αληθεύουν, κατά το μάλλον ή ήττον, και για τους σπουδαίους συνταγματολόγους της εν λόγω εποχής, οι οποίοι αδυνατούν να υπερασπισθούν το Σύνταγμα της Βαϊμάρης στην ονομαστική αξία του⁴, λόγω, π. χ., της τυποκρατίας και του σχετικισμού τους (η περίπτωση, π. χ., του Hans Kelsen), ή επειδή, π. χ., η ουσιαστική συνταγματική θεωρία τους είτε είναι ήδη παρωχημένη (η περίπτωση ίσως των παλαιότερων θετικιστών συνταγματολόγων, όπως στα καθ' ημάς του Ν. Ν. Σαρι-

² JOHN RAWLS, *Political Liberalism: With a New Introduction and the «Reply to Habermas»* (New York: Columbia University Press, 1996), σς lxi επ.

³ JOHN RAWLS, *Lectures on the History of Political Philosophy* (Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007), σ. 6. Ως προς τη μαχητική, ωστόσο, στάση του Thomas Mann βλ. HEINRICH A. WINKLER, *Βαϊμάρη: Η ανάληψη δημοκρατία, 1818 - 1933*, μετ. Άντζη Σαλταμπάση (Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2011), σς 182 και 234. Ένα πανόραμα της περιόδου προσφέρει η εκτενής και πολυεπίπεδη συλλογή των ANTON KAES, MARTIN JAY και EDWARD DIMENDBERG, *The Weimar Republic Sourcebook* (Berkeley: University of California Press, 1994). Βλ., επίσης, ΘΟΔΩΡΟΥ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗ και ΚΩΣΤΑ ΓΑΒΡΟΓΛΟΥ (eds), *Η κρίση στη Φυσική και η Δημοκρατία της Βαϊμάρης: η πολιτισμική ιστορία της Κβαντικής Θεωρίας* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2012), και για τη μεγαλειώδη μεν, αλλά γενική και αφηρημένη, υπεράσπιση του πολιτεύματος από τον ERNST CASSIRER, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Η ιδέα του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος», μετ. Γιώργου Ανδρουλιδάκη, in *Η ιδέα του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος - Διαφωτισμός* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2013), σς 13 επ. Βλ., τέλος, την ευσύνοπτη κριτική αποτίμηση του ΠΑΥΛΟΥ ΣΟΥΡΛΑ, «Βαϊμάρη: παθήματα και μαθήματα (:),» *The Athens Review of Books* 26 (Φεβρουάριος 2012), σς 11 επ.

⁴ Βλ. τη συλλογή των ARTHUR J. JACOBSON και BERNHARD SCHLINK, *Weimar: A Jurisprudence of Crisis* (Berkeley: University of California Press, 2000). Από την οπτική γωνία της ιστορίας του γερμανικού δημοσίου δικαίου βλ. MICHAEL STOLLEIS, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland: Weimarer Republik und Nationalsozialismus* (München: Verlag C. H. Beck, 2002), σς 74 επ.

πόλου⁵) είτε – κυρίως – δικαιολογεί την *προσωρινότητα* του Συντάγματος (συνυφασμένη με τον *εργαλειακό* χαρακτήρα του) εν όψει του καλύτερου μέλλοντος που υπόσχονται οι αντιφιλελεύθερες και αντιδημοκρατικές ιδεολογίες τους (η περίπτωση πρωτίστως του Carl Schmitt): τότε, μιλώντας με όρους ενός νοητικού πειράματος, η πράγματι μεγαλειώδης ετοιμότητα του Μάνεση (μέσω του περιώνυμου *εγγυητισμού* του) να υπερασπισθεί και το εν λόγω Σύνταγμα στην ονομαστική αξία του (πράγμα που, γιά μας που είχαμε την τύχη και την τιμή να τον ζήσουμε από κοντά, είναι, βέβαια, ατονόητο) ανήκει ίσως στα αξιοσημείωτα γεγονότα εξελίξεως των σύγχρονων πολιτικών ιδεών. Σε αυτό το ζήτημα θα ήθελα να μοιραστώ μαζί σας κάποιες πρώτες σκέψεις:

2. Ο *συνταγματικός εγγυητισμός* φαίνεται ότι βρίσκεται, κατ' αρχήν, στον αντίποδα των δύο αντιδιαμετρικών κοσμοθεωριών που επικαθόρισαν τη μοίρα του ίσως θνησιγενούς Συντάγματος της Βαϊμάρης. Η πρώτη, η εθνικοσοσιαλιστική, εκφράσθηκε συνθηματικά με τα λόγια του ίδιου του Hitler, ότι, δηλαδή, «[ό]ταν ένα σύνταγμα αποδεικνύεται άχρηστο, δεν πεθαίνει το έθνος – αλλάζει το σύνταγμα»⁶, άποψη που βρήκε την καλύτερη δικαιολόγησή της στον «πολιτικό υπαρξισμό» του Schmitt (ο εύστοχος χαρακτηρισμός είναι του Herbert Marcuse⁷). Η δεύτερη, μία από τις ασφαλώς περισσότερες σοσιαλδημοκρατικές, αποτυπώνεται στο δίστιχο⁸ *Republik, das ist nicht viel / Sozialismus heißt das Ziel* (παραφράζω στην Ελληνική: *η δημοκρατία είναι ο σταθμός / σοσιαλισμός ο προορισμός*) άποψη που εκφράσθηκε στην εν τέλει επιτυχή πρόβλεψη του σπουδαίου Hermann Heller

⁵ Πρβλ. τη χαρακτηριστική αμχανία του Ν. Ν. ΣΑΡΙΠΟΛΟΥ, *Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος εν συγκρίσει προς τα των ξένων κρατών Γ'* (Αθήνα: Τυπογραφείον της Βασιλικής Αυλής, 3^η έκδ. 1923), σς 35 επ., ως προς τις ρυθμίσεις του Συντάγματος της Βαϊμάρης, ιδίως ως προς τα συνταγματικά δικαιώματα, τα καθήκοντα του ατόμου και τις υποχρεώσεις της πολιτείας: «Εν γένει... παρατηρείται αοριστία τις και σύγχυσις, εξηγουμένη εκ του τρόπου της συντάξεως... του γερμανικού συντάγματος» βλ. ευσύννοπτα την έκθεσή μου, «Ιστορία, βίος και θεωρία», *in Νικόλαος Νικ. Σαρίπολος: ο θεμελιωτής της επιστήμης του συνταγματικού δικαίου* (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2011), σς 58 επ.

⁶ Αναφέρεται από τον MARK MAZOWER, *Σκοτεινή ήπειρος: ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μετ. Κώστα Κουρεμένου (Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2001), σ. 41.

⁷ Βλ. HERBERT MARCUSE, «Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung», *in Kultur und Gesellschaft 1* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1965), σς 59 επ.

⁸ Πρβλ. MARK MAZOWER, *Σκοτεινή ήπειρος*, σ. 40.

(στον οποίο θα αναφερθούμε συνοπτικά στη συνέχεια) ότι «ή η Βαϊμάρη θα πραγματοποιούσε την υπόσχεσή της να γίνει ένα *sozialer Rechtsstaat* – ένα κράτος με κοινωνική και οικονομική δικαιοσύνη, όπως προέβλεπε το σύνταγμα – ή θα ολίσθαινε προς τη δικτατορία»⁹. Γιατί, λοιπόν, οι πολιτικές διεκδικήσεις της εποχής (με βασικό μέσον πίεσεως – τί άλλο; – τη λεγόμενη γενική απεργία, ή, καλύτερα, την απεργία *όλων* ή των κατά το δυνατόν *περισσότερων*¹⁰) να μη αφορούν κυρίως στα λεγόμενα *κοινωνικά* δικαιώματα, δευτερευόντως στα *πολιτικά* και μόνον εξ αντανακλάσεως στα *ατομικά*; Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης, ένα συνταγματικό καθεστώς *νομικής*, κατά βάση, ισότητας, το οποίο δεν εμπόδιζε την ουσιαστική ισότητα παρά «στο όνομα της ίδιας της ισότητας»¹¹, εκ προοιμίου αδυνατούσε να ικανοποιήσει την Αριστερά¹². Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, συνεπώς, το γεγονός ότι, προς τα τέλη της Δημοκρατίας, τον Οκτώβριο του 1932, προβεβλημένοι συνδικαλιστές της Γενικής Γερμανικής Συνδικαλιστικής Ομοσπονδίας, προσκείμενοι κατά το παρελθόν στο βαρύθυμο πλέον Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, δεν δίστασαν να προβάλουν με τον πλέον πανηγυρικό τρόπο ακροδεξιές αντιφιλελεύθερες (και αντιδημοκρατικές) ιδέες περί της κοινωνίας ως οργανικής κοινότητας παραπληρωματικών λειτουργιών και συμφερόντων κ. τ. τ.¹³.

Η *παραπληρωματικότητα* των συνταγματικών *δικαιωμάτων*, που τόσο emphaticά ανέπτυξε ο Μάνεσης στις σχετικές παραδόσεις του¹⁴, υποστηρίζοντας, π. χ., ότι το *κοινωνικό* δικαίωμα στην εργασία, χωρίς την *ελευθερία* εργασίας, «θα μπορούσε να συνδυασθεί και με συγκεκριμένη αναγκαστική

⁹ Αναφέρεται και πάλι από τον MAZOWER, *ό. π.*

¹⁰ Βλ. τις σχετικές επιφυλάξεις μου, *Πρόσωπα, λόγοι και πράγματα: ιδιοκτησία και μη διανεμητική δικαιοσύνη* (Αθήνα: Εκδόσεις Ευρασία, 2015 [υπό έκδοση]), § 10.5. Μιλώντας κάπως σχηματικά, μόνον η απεργία *χάριν όλων* είναι *γενική*: τούτο σημαίνει ότι δεν δικαιούνται όλοι να απεργούν (όπως, π. χ., οι δικαστές ή οι εργαζόμενοι στις δημοτικές υπηρεσίες καθαριότητας), αλλά, εφ' όσον πράγματι τίθεται σοβαρό θεσμικό ζήτημα ως προς το *status* των εν λόγω *δημοσίων λειτουργών* σε μία *φιλελεύθερη δημοκρατία*, οι υπόλοιποι οφείλουμε να απεργήσουμε υπέρ αυτών που νομιμοποιημένα δεν το δικαιούνται.

¹¹ Πρβλ. OTTO KIRCHHEIMER, «Die Grenzen der Enteignung» [1930], *in Funktionen des Staates und der Verfassung: 10 Analysen* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp), σς 257 επ.

¹² Πρβλ. HEINRICH A. WINKLER, *Βαϊμάρη*, σ. 181.

¹³ Πρβλ. *ό. π.*, σς 304 επ.

¹⁴ Βλ. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ Ι. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά δικαιώματα: α' ατομικές ελευθερίες* (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, 4^η έκδ. 1982), σς 23 επ.

εργασία»¹⁵, μάλλον είναι ξένη σε αυτήν τη σοσιαλδημοκρατική αντίληψη της *ουσιαστικής* ισότητας. Γιατί, λοιπόν, να μη της είναι ομοίως ξένη και η εμμονή του Μάνεση στην ακριβή τήρηση των συνταγματικών *διαδικασιών*; Οι *δημοκρατικές* διαδικασίες, οι «κανόνες του παιχνιδιού», γιά να επικαλεσθούμε έναν άλλο επιφανή εκπρόσωπο του συνταγματικού εγγυητισμού από τον ευρωπαϊκό Νότο, τον Norberto Bobbio¹⁶, έχουν, κατά τον Μάνεση, *αυτοτελή* πολιτική αξία. Στο πλαίσιο της οξείας κριτικής του κατά της συνταγματικής αναθεώρησης του 1986, ιδίως σε ό,τι προηγήθηκε αυτής με αποκορύφωμα την «περιβόητη αλλά σωτήρια Ψήφο Αλευρά», ο Μάνεσης χαρακτηρίζει απερίφραστα την άποψη που αγνοεί τις διαδικασίες και χλευάζει εκείνους που τις υπερασπίζονται ως «πραξικοπηματική αντίληψη γιά την κοινωνική πρόοδο»¹⁷.

3. Η ετοιμότητα του Μάνεση να υπερασπισθεί το σύνταγμα (οποιοδήποτε, δηλαδή, σύνταγμα) στην ονομαστική αξία του συνυφαίνεται, κατά τη γνώμη μου, με το πώς ο ίδιος αντιλαμβάνεται τη συμβολή του συνταγματικού δικαίου, ως γνωστικού κλάδου, στη *δημόσια σφαίρα* (ή, γιά να μιλήσουμε, πιά απαιτητικά: τη συμβολή των ίδιων των *συνταγματολόγων* ως διανοουμένων). Ως προς αυτό, όχι απλώς, αρνητικά, δεν διακρίνω λόγους γιά να μη συνυπογράψει ο Μάνεσης ό,τι ο Rawls αναπτύσσει ως προς τη συναφή συμβολή της πολιτικής φιλοσοφίας, αλλά, αντιθέτως, θετικά, διακρίνω λόγους γιά να τα συμερισθεί. Στην αξιοσημείωτη συναφή αντιγνωμία μεταξύ Jürgen Habermas και Rawls¹⁸, ο Μάνεσης θα συνηγορούσε, κατά τη γνώμη μου, υπέρ του Rawls. Ο τελευταίος θεωρεί την πολιτική φιλοσοφία ως *αναγκαία* και, συγχρόνως, *πλήρως νομιμοποιημένη* προ των οφθαλμών των ελεύθερων και ισότιμων πολιτών σε μιά φιλελεύθερη και δημοκρατική κοινωνία:

¹⁵ Βλ. *ό. π.*, σ. 25.

¹⁶ Βλ. NORBERTO BOBBIO, «The Constraints of Democracy», *in The Future of Democracy: a Defence of the Rules of the Game*, μετ. Rogen Griffin (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987), σς 63 επ.

¹⁷ Βλ. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ Ι. ΜΑΝΕΣΗ, «Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986», *in Συνταγματική θεωρία και πράξη II* (Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, 2007), σς 380 επ.

¹⁸ Βλ. JÜRGEN HABERMAS, «Reconciliation Through the Public Reason», *in The Journal of Philosophy* 92 (1995), σς 109 επ., JOHN RAWLS, «Reply to Habermas», *ό. π.*, σς 132 επ.

Ο Rawls διακρίνει τέσσερις *παραπληρωματικές* όψεις τής εν λόγω συμβολής της πολιτικής φιλοσοφίας¹⁹: κατ' αρχάς α) την πρακτική και, εν συνεχεία, εκείνες β) του πολιτικού προσανατολισμού (*εντός* του ανταγωνισμού), γ) της συμφιλίωσής μας με τους υπάρχοντες θεσμούς και δ) της αναζητήσεως μιάς ρεαλιστικής ουτοπίας. Ειδικότερα, η *πρακτική* όψη έγκειται στην επιδίωξη της πολιτικής φιλοσοφίας να ανακαλύψει μιά κοινή βάση συνεννόησεως των διαφωνούντων στα ζητήματα που διχάζουν την κοινωνία, όπως, π. χ., στα ζητήματα των αμβλώσεων και της ευθανασίας, της τρομοκρατίας ή του ύψους της φορολογίας²⁰. Μιά δεύτερη όψη της συμβολής της (εκείνη του *πολιτικού προσανατολισμού*) έγκειται στην προσπάθειά της να μας παράσχει το κατάλληλο εννοιολογικό και επιχειρηματολογικό πλαίσιο, προκειμένου να συλλάβουμε και να εναρμονίσουμε τους διάφορους ανταγωνιστικούς σκοπούς μας (ατομικούς, συλλογικούς ή πολιτειακούς) σε μιά αρκούντως εύλογη αντίληψη *φιλελεύθερης δημοκρατίας*. Η τρίτη όψη τής συμβολής τής πολιτικής φιλοσοφίας έχει τονισθεί ιδιαίτερα από τον Έγκελ (στη φιλοσοφία του τού δικαίου) και αφορά στον αγώνα της να μας δείξει τον *έλλογο* και, συγχρόνως, *εύλογο* χαρακτήρα των υπαρχόντων πολιτικών θεσμών, χωρίς, βέβαια, να απολήγει σε απολογητική ιδεολογία, αλλά συνδράμοντάς μας, υιοθετώντας μιά *κριτική* στάση, να συνυπάρξουμε με *αυτοπεποίθηση* ως ελεύθερα και ισότιμα πρόσωπα *εντός* των συγκεκριμένων θεσμών. Στη συναφή τέταρτη όψη τής συμβολής της, η πολιτική φιλοσοφία διερευνά *αενάως* τα όρια των πολιτικών δυνατοτήτων τής ιστορικής εποχής, της συγκεκριμένης πολιτείας και των ίδιων των κοινωνιών προς την κατεύθυνση της δημιουργίας μιάς εσωτερικής και διεθνούς κοινωνίας βασισμένης πράγματι σε αρχές δικαιοσύνης. Με τις εν λόγω λειτουργίες της πολιτικής φιλοσοφίας συνδέεται η αυτοτέλειά της και κάποιες συνεχόμενες μεταξύ τους πρακτικές ιδέες, όπως, π. χ., της *κοινωνίας ως ακριβοδίκαιου συστήματος συνεργασίας* και της *δημοσίας δικαιολογήσεως* των αρχών που τη διέπουν.

Το ίδιο θα υποστήριζα και για τον γνωστικό κλάδο του συνταγματικού δικαίου (ο οποίος εξ άλλου δεν νοείται παρά ως *εγγενώς* συνυφασμένος με

¹⁹ Βλ., π. χ., *Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία: μιά αναδιατύπωση*, μετ. Φιλήμονος Παιονίδη (Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2006), σς 23 επ.

²⁰ Υποδειγματική σε όλα αυτά τα ζητήματα υπήρξε, βέβαια, η συμβολή του RONALD DWORKIN· βλ. ιδίως τη μονογραφία του *Η επικράτεια της ζωής: αμβλώσεις, ευθανασία και ατομική ελευθερία*, μετ. του γράφοντος (Αθήνα: Εκδόσεις Αρσενίδη, 2013), καθώς και τη συλλογή δοκιμίων του *Is Democracy Possible Here? Principles for a New Political Debate* (Princeton: Princeton University Press, 2006).

την πολιτική φιλοσοφία) και τις πρακτικές ιδέες του, όπως εκείνη του *συνταγματικού εγγυητισμού*. Ωστόσο, η προαναφερθείσα αξιολόγηση του Κασιμάτη, αν και διαισθητικά εύλογη, με φέρνει σε μιά κατάσταση αμηχανίας, όχι τόσο επειδή φαίνεται ότι υπάρχει μιά αβεβαιότητα ως προς το ποιά κριτήρια θα χρησιμοποιήσει κανείς για να καταλήξει στο αν, πώς και κατά πόσον ο Μάνεσης αποτελεί αναδρομικά έναν διανοούμενο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, αλλά επειδή το έργο του διαπνέεται από ιδέες που βρίσκονται σε μιά αξιοσημείωτη ένταση μεταξύ τους²¹. Και πρώτα από όλες έρχεται, βέβαια, η ιδέα του *νομικού θετικισμού*, ένα από τα εμβληματικά θέματα (και) εκείνης της εποχής, εστιασμένο, βέβαια, στην κριτική (τόσο από τα Αριστερά όσο και από τα Δεξιά) προς τον *τυποκρατικό* θετικισμό του Kelsen. Πριν προχωρήσουμε, επομένως, σε ό,τι πρέπει να ακολουθήσει τον αρχικό προβληματισμό μας, έχουμε να αποσαφηνίσουμε τον (μάλλον στρατευμένο στην υπηρέτηση σπουδαίων πολιτικών αξιών²²) θετικισμό του Μάνεση.

4. Ασφαλώς ο Μάνεσης υποστηρίζει θετικιστικές θέσεις υπό τη *μη* εξεζητημένη σημασία τους, της εννοιολογικής διακρίσεως, δηλαδή, του δικαίου από την ηθική (με την επιφύλαξη ότι η τελευταία νοείται συνήθως ως *ηθικοκρατία*). Διατηρώ αμφιβολίες, ωστόσο, ως προς το αν ο Μάνεσης υποστηρίζει, εν τέλει, ότι και η ισχύς του *θεμελίου* του δικαίου είναι απλώς ζήτημα πραγματικό. Όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, στην ομοίως βαϊμαριανή θεματική του *δικαίου της ανάγκης* (το αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής του²³ που ποτέ δεν έπαυσε να τον απασχολεί²⁴ – σημειωτέ-

²¹ Ο Γιώργος Σωτηρέλης, σε μιά συναφή επισήμανσή του κατά την παρουσίαση της παρούσης, διέκρινε εύλογα τον *αμυντικό* εγγυητισμό του Μάνεση υπό το Σύνταγμα του 1952 από τον *ενεργητικό* εγγυητισμό του ίδιου υπό το Σύνταγμα του 1975. Πρόκειται, βέβαια, σε αμφοτέρους τις περιπτώσεις για έναν εγγυητισμό *στρατευμένο* στην υπεράσπιση και προαγωγή των φιλελεύθερων και δημοκρατικών στοιχείων του εκάστοτε πολιτεύματος.

²² Βλ., αναλυτικά, ΠΑΥΛΟΥ Κ. ΣΟΥΡΛΑ και του γράφοντος, «Ο Αριστόβουλος Μάνεσης και ο νομικός θετικισμός», *Νομικό Βήμα* 48 (2000), σς 1727 επ.

²³ Βλ. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ Ι. ΜΑΝΕΣΗ, *Περί αναγκαστικών νόμων: αι εξαιρετικά νομοθετικά αρμοδιότητες της εκτελεστικής εξουσίας* (Αθήναι - Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος «Το Νομικόν» Νικ. Α. Σάκκουλα, 1953).

²⁴ Από το ώριμο έργο του ίδιου βλ., κυρίως, «Η έκτακτος νομοθετική διαδικασία (Συμβολή εις την ερμηνείαν του άρθρου 35 §§ 2 - 5 του Συντάγματος του 1952)», *in Συνταγματική θεωρία και πράξη Ι* (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, 1980), σς 182 επ., «Πράξεις Υπουργικού Συμβουλίου νομοθετικού περιεχομένου», *in ό. π.*, σς 244

ον ότι η τελευταία πανεπιστημιακή παράδοσή του στη Νομική Σχολή Αθηνών, στην οποία ευτύχησα να είμαι ακροατής, όπως και κάποιοι από τους παρισταμένους, είχε ως θέμα της – τί άλλο; – την *κατάσταση πολιορκίας*), ο Μάνεσης (αποκρούοντας ρητώς τους ενδοιασμούς θετικιστών συνταγματολόγων της εποχής, όπως, π. χ., του επιφανούς R. Carré de Malberg) υποστηρίζει²⁵ ότι πηγή της ισχύος του δεν δύναται να είναι η κατάσταση ανάγκης καθ' εαυτήν, αλλά *κανόνας δικαίου*, εν προκειμένω η περιώνυμη αρχή *salus rei publicae, suprema lex*. Την ισχύ, ωστόσο, του δικαίου δεν την εννοεί ο ίδιος κατά τρόπο κελσενικό, δηλαδή ως «κανονοκρατική»²⁶ (ο Μάνεσης δεν είναι τυποκρατικός θετικιστής). Διατηρώ τις αμφιβολίες μου, επίσης, ως προς το αν ο Μάνεσης υποστηρίζει έναν *μεθοδολογικό* θετικισμό (απλώς *διαπιστωτικό* του νοήματος των κανόνων δικαίου), υπό την έννοια της προτεραιότητας της γραμματικής ή της ιστορικής ερμηνείας του δικαίου²⁷:

Ο Μάνεσης απορρίπτει, βέβαια, το (παραδοσιακό) δόγμα του *φυσικού δικαίου*. Ωστόσο, συλλαμβάνει, συγχρόνως, το ζήτημα της ισχύος και της ερμηνείας του δικαίου ως να θέτει στον θεωρητικό του ένα δίλημμα επιλογής μεταξύ δύο ασυμφιλίωτων, κατά τον ίδιο, δογμάτων, της διδασκαλίας του νομικού θετικισμού και των θεωριών του φυσικού δικαίου. Γι' αυτό, στο ίδιο ζήτημα της ισχύος του δικαίου της ανάγκης, ο Μάνεσης, μάλλον δέσμιος του εν λόγω διλήμματος, καλείται να αποφανθεί κατηγορηματικά ότι η αρχή *salus rei publicae, suprema lex* δεν αποτελεί αρχή του φυσικού δικαίου, αλλά «κείμενον, θετικόν δίκαιον, *ενυπάρχον* εις τον θεμελιώδη νόμον της πολιτείας»²⁸.

επ., «Το πρόβλημα της ασφαλείας του κράτους και η ελευθερία», *in ó. π.*, σς 390 επ., «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα», *in ó. π.*, σς 543 επ., «Ασφάλεια του κράτους και ανασφάλεια δικαίου», *in ó. π.*, σς 575 επ. και «Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας και η 'κατάσταση πολιορκίας', *in ó. π.*, σς 626 επ.

²⁵ Βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Περί αναγκαστικών νόμων*, σ. 148· πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ζητήματα νομοθετικών εξουσιοδοτήσεων», *in Συνταγματική θεωρία και πράξη Ι*, σ. 285.

²⁶ Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Συνταγματικόν Δίκαιον Α': πανεπιστημιακαί παραδόσεις* (Θεσσαλονίκη - Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Α^{φοι} Π. Σάκκουλα, 1967), σ. 36.

²⁷ Γιά την παραδοσιακή μεθοδολογία του δικαίου βλ. ΠΑΥΛΟΥ Κ. ΣΟΥΡΛΑ, *Justi atque injusti scientia: Μιά εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου* (Αθήνα - Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1995), σς 155 επ.

²⁸ Βλ. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ Ι. ΜΑΝΕΣΗ, *Περί αναγκαστικών νόμων*, σ. 144.

Το ίδιο δίλημμα θέτει στον εαυτό του και στις παραδόσεις του για τα συνταγματικά δικαιώματα²⁹, χωρίς να αποφαινεται όμως αυτή τη φορά ότι οι ατομικές ελευθερίες, ή έστω κάποια *θεμελιώδη* ανθρώπινα *συμφέροντα*, συνυφασμένα με το αγαθό της ασφάλειας του δικαίου, την ίδια την άσκηση του μονοπωλίου του εξαναγκασμού, αλλά και με την αξίωση αναγνώρισής του ως *νομίμου*, αποτελούν «κείμενον, θετικόν δίκαιον, *εννύπαρχον* εις τον θεμελιώδη νόμον της πολιτείας». Ωστόσο, αυτή η *προεπιλογή* του – τουλάχιστον στο πεδίο της συνταγματικής θεωρίας και ερμηνείας – δεν αποδεικνύεται, κατά τη γνώμη μου, ως ανθεκτική στον κριτικό αντίλογο, και μάλιστα από την ίδια τη *φιλελεύθερη* ανάγνωση του *περιεχομένου* των δικαιωμάτων που ο ίδιος επιχειρεί στη συνέχεια (αν και η εν λόγω προεπιλογή του ενίοτε την επιβαρύνει, όπως όταν, π. χ., επικαλείται την «ιδεολογική» φόρτιση της αρχής της αξίας του ανθρώπου», την οποία καθιερώνουν [;], κατά τον ίδιο, και δικτατορικά συντάγματα³⁰). Π. χ., η εγγυημένη από το Σύνταγμα *ελεύθερη* ανάπτυξη της *προσωπικότητας* προστατεύει, κατά τον Μάνεση, παρά τις περί του αντιθέτου αντιλήψεις (της πλειοψηφίας) των συντακτών του, που ευλόγως έχουμε την ευχέρεια να εικάσουμε, π. χ., το «δικαίωμα του καθένα να εξουσιάζει το σώμα του και να το χρησιμοποιεί όπως θέλει», επιλέγοντας, π. χ., την άμβλωση, ή «να τοποθετείται στο 'περιθώριο', [το δικαίωμα] για τεμπελιά ή για 'άνωμαλία'»³¹, όπως και η προστασία της ελευθερίας θρησκευτικής συνειδήσεως σημαίνει ότι *μόνον* ο *υποχρεωτικός* πολιτικός γάμος είναι σύμφωνος με το Σύνταγμα, η δε αναγραφή του θρησκευματος στα δελτία αστυνομικής ταυτότητας αντίκειται προς αυτό³². Ομοίως, κατά τον Μάνεση, «κατοικία», ως προς το *άσυλο* της κατοικίας, αποτελεί, παρά τις εύλογες αντιρρήσεις των λεξικογράφων, και «η αυλή, ο κήπος, μιά καλύβα, μιά σκηνή, ακόμη και ένα όχημα (π. χ. αυτοκίνητο) ή ένα πλοίο (γιώτ, κάρικι ή βάρκα) είτε ακινητεί είτε βρίσκεται σε κίνηση»³³.

5. Ενεργώντας κατά τον τρόπο της περιόδου που εξετάζουμε, δηλαδή πραξικοπηματικά, θα διέγραφα από την προβληματική μας τις δύο πρώτες εκδοχές του θετικισμού, την εννοιολογική και τη μεθοδολογική. Μιλώντας συνθηματικά, το δίκαιο δεν είναι παρά ό,τι υποστηρίζει το *καλύτερο* *επιχεί-*

²⁹ Βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Συνταγματικά δικαιώματα*, σς 38 επ.

³⁰ Βλ. *ό. π.*, σ. 113.

³¹ Βλ. *ό. π.*, σς 117 επ.

³² Βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Αντιφώνηση», *Το Σύνταγμα 27* (2001), σς 41 επ.

³³ Βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Συνταγματικά δικαιώματα*, σ. 224.

ρημα ότι είναι – τίποτε περισσότερο εξεζητημένο – και τα θετικιστικά επιχειρήματα, όπως εξ άλλου και τα φυσικοδικαιικά, μάλλον δεν είναι τα καλύτερα. Την εν λόγω διαγραφή νομιμοποιεί εξ άλλου το γεγονός ότι ο ίδιος ο Μάνεσης υπήρξε αντικείμενο αβάσιμης μεν κριτικής, αλλά από την ίδια την οπτική γωνία του προκείμενου διλημματικού σχήματός του:

Στη γνωστή διαμάχη περί του αν ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας έχει δεσμία αρμοδιότητα να απονείμει τη χάρη που προτείνει ο αρμόδιος Υπουργός, ενώ το Σύνταγμα αναφέρεται, ως γνωστόν, σε «δικαίωμα» του Προέδρου και σε «πρόταση» του Υπουργού, ο Μάνεσης, υποστηρίζοντας τη μία και μόνη ορθή, κατά τη γνώμη μου, άποψη περί της *δεσμίας* αρμοδιότητας του Προέδρου, επικαλείται, με τρόπο – είναι αλήθεια – κάπως απότομο (πρόκειται όμως για δήλωσή του προς τον Τύπο), την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Αυτό δίνει λαβή στο να του ασκηθεί κριτική³⁴ για όψιμη³⁵ υιοθέτηση εκ μέρους του της θεωρίας περί αντισυνταγματικών κανόνων του συντάγματος³⁶, μιά θεωρία φυσικοδικαιική, κατά τον ίδιο³⁷. Η εν λόγω κριτική περί της πλάνης του φυσικού δικαίου παραβλέπει, βέβαια, τον *ερμηνευτικό* χαρακτήρα του ισχύοντος δικαίου και τον *φιλοσοφικό* χαρακτήρα της ερμηνείας του³⁸: *ούτε* η γραμματική ερμηνεία λαμβάνει σοβαρά το *γράμμα* του συντάγματος (ας αναλογισθούμε τί επιφυλάσσει μιά θετικιστική ανάγνωση στην αξία της ελεύθερης αναπτύξεως της προσωπικότητας, εις πείσμα της αντεπιχειρηματολογίας του Μάνεση) *ούτε* η ιστορική ερμηνεία λαμβάνει σοβαρά τη *βούληση* των συντακτών του (οι οποίοι, εν προκειμένω, μας υπέδειξαν να σεβόμαστε την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας καθ' εαυτήν [*concept*], όχι τις αντιλήψεις [*conceptions*] που τυχόν είχαν οι ίδιοι ως προς το τί αυτή σημαίνει³⁹). Το πειστικότερο επιχείρημα

³⁴ Βλ. Π. Δ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Ατομικά δικαιώματα* (Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2012), σ. 1236.

³⁵ Πρβλ. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ Ι. ΜΑΝΕΣΗ, *Αι Εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος Ι* (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος 'Το Νομικόν' Ηλία Σάκκουλα, 1956), σς 204 επ.

³⁶ Προσπάθησα να αποσαφηνίσω το ζήτημα στη διδακτορική διατριβή μου, *Βεβαιότητα και ασφάλεια του δικαίου: συνταγματολογικές χρήσεις ενός επιχειρήματος* (Αθήνα - Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2004), σς 53 επ.· βλ., ομοίως, τη συμβολή μου, «Περί αντισυνταγματικών κανόνων του συντάγματος», *in Χαρμόσυνο Αριστοβούλου Μάνεση ΙΙ* (Αθήνα - Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998), σς 3 επ.

³⁷ Βλ. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ Ι. ΜΑΝΕΣΗ, *Αι Εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος Ι*, σ. 204.

³⁸ Πρβλ. RONALD DWORKIN, *Law's Empire* (London: Fontana Press, 1986), σ. 360.

³⁹ Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η επικράτεια της ζωής*, σς 197 επ.

στο προκείμενο ζήτημα δεν δύναται, κατά την καλύτερη εκδοχή της απόψεως του Μάνεση, να αποσυνδέσει την *άσκηση* της εξουσίας από τον *καταλογισμό* της πολιτικής ευθύνης· ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, ωστόσο, είναι *ανεύθυνος*⁴⁰.

Απομένει, λοιπόν, μία τελευταία εκδοχή του θετικισμού του Μάνεση: αυτή είναι πράγματι ελκυστική, αλλά δεν έχει καμμία σχέση με τον εννοιολογικό και τον μεθοδολογικό θετικισμό, μόνο δε λόγω της *συγκεχυμένης*, κατά τη γνώμη μου, ιδέας της *θετικότητας* του δικαίου⁴¹ πολλές φορές καλείται καταχρηστικά ως θετικισμός. Πράγματι, αν παραμείνουμε συνεπείς στο *ζήτημα αρχής* που θέτει η ισχύς του δικαίου της ανάγκης, η *αρμοδιότητα* προς θέσπιση δικαίου *προϋποθέτει* πάντοτε κανόνα δικαίου. Εν προκειμένω, η καταχρηστικώς ζητούμενη εναλλακτική μορφή νομικού θετικισμού δεν είναι παρά ο *συνταγματικός εγγυητισμός*, η πρακτική ιδέα του να λαμβάνουμε τις συνταγματικές διατάξεις σοβαρά υπ' όψιν μας, δηλαδή στην *ονομαστική αξία* τους (π. χ., την αρχή της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας ως αντικειμενική ηθική και πολιτική αρχή *τελεία και παύλα*) και να επαγρυπνούμε γιά την αυστηρή *εφαρμογή* τους.

6. Από τη σκοπιά αυτή, την οπτική γωνία τού *συνταγματικού εγγυητισμού*, ο Μάνεσης δεν αντιμετωπίζει ασφαλώς καμμία δυσκολία στο να απορρίψει κάποιους «μη καθαρώς νομικούς» ορισμούς του συντάγματος. Οι κύριες αναφορές του στον πρώτο τόμο των περισπούδαστων *Εγγυήσεων* του αφορούν σε χαρακτηριστικές απόπειρες της περιόδου που εξετάζουμε, όπως είναι οι ορισμοί του Rudolph Smend και του Carl Schmitt⁴², πράγμα που φαίνεται ότι εκ πρώτης όψεως συνηγορεί υπέρ της αξιολογήσεως του Κασσιμάτη. Αμφότεροι, κατά τον Μάνεση, δεν εκλαμβάνουν το σύνταγμα ως πρωτίστως σύνολο θεμελιωδών *από το ίδιο το περιεχόμενό τους*⁴³ κανόνων δικαίου, αλλά ως ένα *δευτερεύον* στοιχείο εις την, κατά τον Smend, «διαρκώς ανανεουμένην αποκατάστασιν της καθολικότητας της ζωής του κράτους» κ. τ. τ., ή ως «συνταγματικούς νόμους», οι οποίοι,

⁴⁰ Γιά τον σχετικό προβληματισμό βλ. τη διδακτορική διατριβή του ΔΗΜΗΤΡΗ ΔΗΜΟΥΛΗ, *Die Begnadigung in vergleichender Perspektive: rechtsphilosophische, verfassungs- und strafrechtliche Probleme* (Berlin: Duncker & Humblot, 1996), ιδίως σς 525 επ.

⁴¹ Πρβλ. ΠΑΥΛΟΥ Κ. ΣΟΥΡΛΑ, *Justi atque injusti scientia*, σς 53, 57.

⁴² Βλ. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ Ι. ΜΑΝΕΣΗ, *Αι Εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος Ι*, σς 62 επ.

⁴³ Βλ. *ό. π.*, σ. 60.

κατά τον Schmitt, προϋποθέτουν ένα σύνταγμα *καθ' εαυτό*, το οποίο «δεν είναι σύνολο κανόνων, αλλά τι πλέον αυτών, είναι συγκεκριμένη *πολιτική* απόφασις διά της οποίας προσδιορίζεται η πολιτική μορφή της *υπάρξεως* του λαού». Οι εν λόγω ορισμοί είναι, κατά τον Μάνεση, απορριπτέοι, διότι, ως – στην καλύτερη περίπτωση – *σχεπικιστικοί*, δημιουργούν *ανασφάλεια δικαίου* (πράγμα κρισιμότητα, εφ' όσον δεν πρόκειται παρά για τη *δικαιο-λόγηση* του κρατικού εξαναγκασμού).

Το ίδιο απορριπτικός θα ήταν κατά τη γνώμη μου ο Μάνεσης και για μιά απόπειρα να μεσολαβήσει κανείς μεταξύ του πολιτικού υπαρξισμού του Schmitt (§ 2) και της κανονοκρατίας και τυποκρατίας του Kelsen (της λεγόμενης *καθαρής* θεωρίας του δικαίου), όπως προσπάθησε ο άλλος πολύ σπουδαίος δημοσιολόγος της ίδιας περιόδου που προαναφέραμε, ο Heller (τον οποίο, πάντως, ο Μάνεσης, δεν λαμβάνει υπ' όψιν του)⁴⁴. Ο Heller φαίνεται ότι συντάσσεται με τον Schmitt κατά του Kelsen, καταλογίζοντάς του μιά «πολιτειολογία χωρίς πολιτεία (*Staatslehre ohne Staat*)»⁴⁵, υποστηρίζοντας, ωστόσο, ότι η ουσιαστική νομιμοποίηση του δικαίου αποτελεί προϋπόθεση της νομιμότητας· χωρίς, δηλαδή, να προσχωρεί ο ίδιος στο στρατόπεδο της αποφασιοκρατίας (*Dezisionismus*)· και καταλήγει (ο Heller), επικαλούμενος το *ηθικό* θεμέλιο του δικαίου, στο ότι η ανομιμοποίητη συντακτική εξουσία δεν διαθέτει αυθεντία και δύναμη, και, συνεπώς, πολιτική ύπαρξη⁴⁶. Ένα τέτοιο πρωτείο της νομιμοποιήσεως έναντι της νομιμότητας δημιουργεί, ωστόσο, κατά τον Μάνεση, τον ίδιο – στην καλύτε-

⁴⁴ Ενώ ο Schmitt είναι γνωστός στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό και το έργο του (συν το παρεμφερές του αιμνήστου Παναγιώτη Κονδύλη· βλ., αντί άλλων παραπομπών, το ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *Λεβιάθαν* 15 [1994]) αποτελεί πηγή εμπνεύσεως για μιά σημαντική μερίδα διανοουμένων (ιδίως της Αριστεράς) που τυχαίνει να το γνωρίζουν, και πάντως αποτελεί ίσως την καλύτερη στιγμή των επιχειρημάτων μιάς μερίδας τους (πάλι της Αριστεράς) που απλώς το αγνοεί (πρβλ. ΠΑΥΛΟΥ ΣΟΥΡΛΑ, «Καρλ Σμιτ: Από τη Βαϊμάρη στο σήμερα μέσω Τρίτου Ράιχ», *The Athens Review of Books* 16 [Μάρτιος 2011], σς 6 επ.), το έργο του Heller είναι μάλλον άγνωστο, ακόμη και στους ακαδημαϊκούς κύκλους. Σε όσα βιβλία και άρθρα του Μάνεση ανέτρεξα δεν βρήκα, παρά τον εντυπωσιακό και περίτεχνο υπομνηματισμό τους, ούτε μιά παραπομπή σε μελέτη του Heller.

⁴⁵ Βλ. την κριτική έκθεση του HANS - JOACHIM KOCH, *Seminar: Die juristische Methode im Staatsrecht. Über Grenzen von Verfassungs- und Gesetzesbindung* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1977), σς 76 επ.

⁴⁶ Βλ. HERMANN HELLER, *Staatslehre* (Tübingen: J. C. B. Mohr [Paul Siebeck], 6^η έκδ. 1983), σ. 315.

ρη περίπτωση – *σχετικιστικό* κίνδυνο της *ανασφάλειας δικαίου*⁴⁷ (όπως, βέβαια, και η συνέχεια του μεσοπολεμικού αντιθετικισμού, υπό το καθεστώς του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης, στη μεταπολεμική διδασκαλία και νομολογία περί του συντάγματος ως «συστήματος αξιών» κ. τ. τ.⁴⁸). Ο Μάνεσης φαίνεται ότι υποστηρίζει την αυτοτέλεια και αυτάρκεια της νομιμότητας ως δικαϊκής *μορφής*.

7. Δεν θα αποφύγω τον πειρασμό, αφού ο Heller μάλλον βαδίζει στα χνάρια του Εγέλου, απορρίπτοντας ως θεμελιωδώς εσφαλμένη τη (νεο)καντιανή διάκριση *δέοντος* (*Sollen*) και *όντος* (*Sein*)⁴⁹, να επικαλεσθώ μιά *καντιανή* σύνδεσή τους που ίσως εξέπληττε τον Μάνεση. Επικαλούμενος ο Kant τη ρήτρα της *ελέω Θεού εξουσίας* διευκρινίζει ότι (όπως βεβαίως και η επίκληση της Αγίας Τριάδος στο ισχύον σύνταγμα⁵⁰) «δεν αποτελεί ισχυρισμό περί της *ιστορικής βάσεως* του πολιτικού συντάγματος, αλλά εκθέτει μιά ιδέα ως πρακτική αρχή του λόγου: ότι, δηλαδή, η υφιστάμενη νομοθετική εξουσία πρέπει να γίνεται σεβαστή, ανεξαρτήτως της καταγωγής της»⁵¹. Μιά από τις εκφάνσεις τής «διαλεκτικής υφής» του δικαίου (όχι ξένη προς την προκειμένη καντιανή διαπλοκή ιστορικοπολιτικού *όντος* και *δέοντος*) αποτελεί, κατά τον Μάνεση, η *τυποποίηση* της εξουσίας που συνεπάγεται η ίδια η οργάνωσή της (διά του δικαίου). Η εν λόγω τυποποίηση «λειτουργεί διαλεκτικά, συμβάλλοντας και στην προστασία των εξουσιαζομένων»⁵². Η νομιμότητα, οι *δεοντολογικοί* κανόνες δικαίου, όπως και η *ελεγκτή* ερμηνεία τους, μας χορηγεί, ούτως ειπείν, *τίτλους προσανατολισμού*⁵³. Τούτο ίσως σημαίνει ότι μόνη η *μορφή* του νόμου παρέχει έναν επαρκή λόγο υπακοής σε αυτόν. Ήδη ο νεαρός Μάνεσης, μάλλον συμμεριζόμενος αργότερα την κελσενική ταύτιση εννόμου τάξεως και κράτους⁵⁴, προτάσσει επιχειρηματολογικά τον ισχυρισμό ότι «*άμεσος πρωταρχικός σκοπός* πά-

⁴⁷ Πρβλ. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ Ι. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικό Δίκαιο I* (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, 1980), σς 84 επ.

⁴⁸ Βλ. *ό. π.*, σς 174 επ.

⁴⁹ Βλ. MICHAEL STOLLEIS, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*, σ. 183.

⁵⁰ Για μιά εντυπωσιακά *κακόπιστη* ερμηνεία τής εν λόγω επικλήσεως, ως δήθεν *προοιμίου* του Συντάγματος, βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Αγαπημένο μου Σύνταγμα: ή αντισυνταγματικοί παραλογισμοί* (Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός, 2014), *passim*.

⁵¹ Βλ. IMMANUEL KANT, *Metaphysik der Sitten, in Kant's gesammelte Schriften* (Berlin: Georg Reimer, 1902 - [Akademie - Ausgabe]), σ. 319.

⁵² Βλ. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ Ι. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικό Δίκαιο I*, σ. 101.

⁵³ Βλ. *ό. π.*, σς 103, 195.

⁵⁴ Βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Συνταγματικόν Δίκαιον Α'*, σ. 38.

σης πολιτειακής οργανώσεως είναι η διασφάλις της ιδίας αυτής υποστάσεως», της υπέρξεως της, η οποία, ωστόσο, «είναι συνυφασμένη προς δύο τινά: α) προς επίτευξιν της ειρηνικής συμβιώσεως... εις το εσωτερικόν αυτής..., και β) προς ... την προστασίαν από των εξωτερικών κινδύνων...»⁵⁵. Το δίκαιο της ανάγκης, συνεπώς, δεν δύναται παρά να αποτελεί

το σύνολον των θεμελιωδών κανόνων δικαίου, των συμφυών προς το κράτος, δυνάμει των οποίων οι ασκούντες την εκτελεστικήν εξουσίαν δικαιούνται εξαιρετικώς, εις απροόπτους κρίσιμους διά την ύπαρξιν της πολιτείας περιστάσεις, να θέτουν προσωρινώς, κατά περέκκλισιν από της κεκανονισμένης διαδικασίας, κανόνας δικαίου κατεπειγόντως αναγκαίους διά την σωτηρίαν της πολιτείας και περιβεβλημένους με τυπικήν ισχύν ισοδύναμον προς τους κανονικώς υπό του αρμοδίου νομοθετικού οργάνου θεσπιζομένους, εφ' όσον τούτο τελή εν απολύτω αδυναμία να ενεργήση εν προκειμένω. Υπ' αυτήν την έννοιαν επιγραμματικώς: *Salus rei publicae suprema lex est*⁵⁶.

8. Δεν θα ήθελα, πάντως, να επαναλάβω και από τη θέση αυτή τα μάλλον γνωστά περί του *στρατευμένου* θετικισμού και *εκλεκτικισμού* τού Μάνεση⁵⁷, αλλά να εξετάσω άμεσα («και αμέσως» – όπως θα με συμπλήρωνε ο ίδιος) από τη σκοπιά του *συνταγματικού εγγυητισμού* μιά περιώνυμη υπόθεση της εποχής (του έτους 1932), το λεγόμενο πραξικόπημα κατά της Πρωσσίας (*Preußenschlag*)⁵⁸. Η συνταγματικότητα του σχετικού προεδρικού διατάγματος, με το οποίο παραμερίσθηκε, λόγω εκτάκτου ανάγκης, η κεντροαριστερή υπηρεσιακή κυβέρνηση της Πρωσίας και ανέλαβε τις εξουσίες της ο τότε υπερσυντηρητικός Καγκελάριος, κρίθηκε από το αρμόδιο ανώτατο δικαστήριο (*Staatsgerichtshof*), στη δε ενώπιόν του δίκη, μεταξύ των άλλων, την μεν πλευρά της κεντρικής εξουσίας εκπροσώπησε ως πληρεξούσιος δικηγόρος ο «διαπρεπής, αλλά διαβόητος γιά την υποστήριξή του προς το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς»⁵⁹ Schmitt, την δε κοινοβου-

⁵⁵ Βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Περί αναγκαστικών νόμων*, σς 133 επ.

⁵⁶ Βλ. *ό. π.*, σς 136 επ.

⁵⁷ Βλ. και πάλι, αναλυτικά, ΠΑΥΛΟΥ Κ. ΣΟΥΡΛΑ και του γράφοντος, «Ο Αριστόβουλος Μάνεσης και ο νομικός θετικισμός», καθώς και τη συμβολή μου, «Η δημοκρατική αντίληψη των δικαιωμάτων: ιστορία, συνταγματική θεωρία και μέθοδος», *in* Μιχάλη Τσαπόγα και Δημήτρη Χριστόπουλου (eds), *Τα δικαιώματα στην Ελλάδα 1953-2003: από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης* (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2004), σς 503 επ.

⁵⁸ Βλ. HEINRICH A. WINKLER, *Βαϊμάρη*, σς 171 επ., 192 επ.

⁵⁹ ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ Ι. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*, σ. 43 (σημ. 35).

λευτική ομάδα του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος ο Heller⁶⁰. Η απόφαση δεν ικανοποίησε μεν τον Schmitt, παρ' ότι έκρινε ότι συνέτρεχε κατάσταση ανάγκης για την έκδοση του διατάγματος (και πολιτικά ευνοούσε τις επιδιώξεις των συντηρητικών και, βέβαια, των εθνικοσοσιαλιστών), ούτε όμως και τον ιδιαίτερα μαχητικό, αλλά και εριστικό, κατά τη διάρκεια της δίκης⁶¹, Heller, παρ' ότι έκρινε ως κατά βάση αντισυνταγματικό το διάταγμα του Προέδρου⁶², ιδίως διότι το δικαστήριο αρνήθηκε να επιτρέψει την πολιτικοποίηση της υποθέσεως, εξετάζοντας την *καταχρηστικότητα* της εκδόσεώς του και, συνεπώς, δικαιώνοντας πλήρως την πλευρά των αιτούντων.

Εν ολίγοις, το δικαστήριο δεν απεφάνθη ότι το διάταγμα περί αποκαταστάσεως της τάξεως κ. τ. τ., ως γνήσια πολιτική απόφαση, δεν ελέγχεται από τα δικαστήρια (κατά την επιχειρηματολογία του Schmitt), αρνήθηκε όμως να λάβει υπ' όψιν του το πολιτικό παρασκήνιο της υποθέσεως και τις πολιτικές συνέπειες της αποφάσεώς του (όπως επιμόνως ζητούσε ο Heller). Θεωρώ ότι δεν θα σκανδαλίσω το ακροατήριο, αν υποστηρίξω ότι ο Μάνεσης μάλλον θα συμφωνούσε απολύτως με την απόφαση, ακριβέστερα με το σολομώντειο πνεύμα της (§ 11)⁶³. Αφήνοντας στην άκρη τα ζητήματα της βαϊμαριανής συνταγματικής δογματικής, οι *ερμηνευτικές αρχές* που ο ίδιος εκθέτει ήδη στη διδακτορική διατριβή του δικαιώνουν πλήρως αυτή τη σολομώντεια απόφαση. Σπεύδω, ωστόσο, να διευκρινίσω ότι και ο Μάνεσης διαπιστώνει⁶⁴ ότι η κατάχρηση των δικτατορικών εξουσιών του Προέδρου (σημειωτέον με την πρωτοβουλία, την ανοχή ή την επικρό-

⁶⁰ Βλ. την αναλυτική παρουσίαση του DAVID DYZENHAUS, «Legal Theory in the Collapse of Weimar: Contemporary Lessons?», *in American Political Science Review* 91 (1997), σς 121 επ.

⁶¹ Βλ. τα στενογραφημένα πρακτικά της δίκης *εις Preußen contra Reich vor dem Staatsgerichtshof: Stenogrammbericht der Verhandlungen vor dem Staatsgerichtshof in Leipzig vom 10. bis 14 und 17. Oktober 1932* (Glashütten im Taunus: Verlag Detlev Auerermann Kg., 1933), π. χ., σς 35 επ., 63 επ. και 410 επ.

⁶² Έτσι, πάντως, εξέλαβε την ετυμηγορία του ο έγκριτος πληρεξούσιος δικηγόρος της κυβερνήσεως της Πρωσίας στη δίκη ARNOLD BRECHT, *Prelude to Silence: the End of the German Republic* (New York: Oxford University Press, 1944), σς 47 επ.

⁶³ Προσωπικά τείνω προς το να δεχθώ την ίδια άποψη (χωρίς αυτό να σημαίνει, βέβαια, ότι θα επικροτούσα την απόφαση του Προέδρου), με την επιφύλαξη του ελέγχου της συνδρομής καταστάσεως *συνταγματικής κρίσεως* τέτοιας που να δικαιολογεί την αναστολή της ισχύος ιδίως της συνταγματικής ελευθερίας του Τύπου· πρβλ. τον προβληματισμό του JOHN RAWLS, *Political Liberalism*, σς 348 επ.

⁶⁴ Βλ. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ Ι. ΜΑΝΕΣΗ, *Περί αναγκαστικών νόμων*, σς 23 επ.

τηση, κατά καιρούς, όλων των πλευρών του πολιτικού φάσματος) προλεί-
ανε το έδαφος για την επικράτηση του εθνικοσοσιαλισμού.

9. Αν είναι να λάβουμε σοβαρά υπ' όψιν την ιδέα της συμβολής του συνταγματικού δικαίου στη δημόσια σφαίρα (§ 3), πρέπει να αναζητήσουμε, κατά τον τρόπο του Μάνεση, σε γενικές γραμμές, μιά κοινή βάση συζητήσεως, ένα εννοιολογικό και επιχειρηματολογικό πλαίσιο και μιά πυξίδα προσανατολισμού, που να μας συμφιλιώνει, συγχρόνως, με τη θεσμική πραγματικότητα, εν προκειμένω της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης.

Κατ' αρχάς, ο Μάνεσης αισθάνεται την ανάγκη να *εξηγήσει* το φαινόμενο του δικαίου της ανάγκης. Πρόκειται όχι για εγκυκλοπαιδική, αλλά για μιά ίσως παιδαγωγικής τάξεως παρέκβαση: σε ανώμαλες για την πολιτεία περιόδους, εξηγεί ο Μάνεσης,

[η] καθεστώσα έννομος τάξις δεν παύει υφισταμένη· αλλ' ακριβώς ίνα μη παύση υφισταμένη υπαγορεύει εξαιρετικώς την δι' ειδικών κανόνων *αυτής* αντιμετώπισιν εξαιρετικών τινων απροβλέπτων κρισίμων καταστάσεων. Υπ' αυτήν την έννοιαν το δίκαιον της ανάγκης αποτελεί εκδήλωσιν της *ενότητος του δικαίου*⁶⁵.

Η εξήγηση του Μάνεση προϋποθέτει πολλά, ιδίως αν αναλογισθεί κανείς ότι, στο πλαίσιο του *στρατευμένου* θετικισμού του, θα του ταίριαζε καλύτερα να συνηγορήσει υπέρ της απόψεως του Ν. Ν. Σαρίπολου (αλλά και του Αλεξάνδρου Σβώλου⁶⁶) ότι το λεγόμενο, κατ' αυτόν, δίκαιο της ανάγκης *δεν έχει κανονιστική ισχύ*⁶⁷. Κατά τον Σαρίπολο, ωστόσο, η κυβέρνηση *οφείλει* από *πολιτική* άποψη να ενεργήσει *αντισυνταγματικώς* προς σωτηρία της πολιτείας! Τούτο εύλογα ο Μάνεσης δεν δύναται να το δεχθεί. Πώς είναι, πράγματι, δυνατόν να δικαιολογείται το ότι η κυβέρνηση *οφείλει* πολιτικά να ενεργήσει κατά ορισμένο τρόπο και, συγχρόνως, οι ενέργειές της αυτές να *αντίκεινται* προς το σύνταγμα; Η αντίθετη αξιολόγηση, ότι, δηλαδή, αν δεν ενεργήσει κατά τον πολιτικά οφειλόμενο τρόπο, τότε μάλλον πράττει *αντίθετα* προς το σύνταγμα, μας συμφιλιώνει με τη θεσμική πραγματικότητα, όχι από κοινωνιολογική, αλλά από *νομική* σκοπιά: το δίκαιο της ανάγκης, όπως προαναφέραμε, βασίζεται, κατά τον Μάνεση, σε άγραφο μιν, αλλά κανόνα δικαίου – και μάλιστα όχι φυσικού, αλλά θετικού δικαίου. Τούτο δοθέντος, μάλλον δεν μας εκπλήσσει η δικαιολογημένη προσδοκία του Μάνεση ότι, ως προς τον συνεπή Σαρίπολο,

⁶⁵ Ο ίδιος, *Περί αναγκαστικών νόμων*, σ. 132.

⁶⁶ Όπως επισημαίνει ο ίδιος, *ό. π.*, σ. 146 (σημ. 1).

⁶⁷ Βλ. τη σχετική έκθεσή μου, «Ιστορία, βίος και θεωρία», σς 43 επ.

επειδή η μέχρι τούδε πρακτική των δικαστηρίων, των υπαλλήλων και των πολιτών υπήρξε τελείως αντίθετος προς τας αντιλήψεις του, θα ηδύνατο τις να ισχυρισθή, ότι διάφορον γνώμην ήθελεν ασφαλώς διατυπώσει ο σοφός συνταγματολόγος εάν έζη σήμερον [1953], εκτός αν υπελάμβανεν όλας τας εκάστοτε παρά το Σύνταγμα νομοθετησάσας κυβερνήσεις ως *de facto*, τας δε πράξεις αυτών εφαρμοσθείσας καθ' ο πράξεις *τοιούτων* ακριβώς κυβερνήσεων⁶⁸.

10. Ως προς το ζητούμενο επιχειρηματολογικό πλαίσιο, ενώ ο Heller μάλλον όψιμα και ίσως περιστασιακά δικαιολογεί τον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων (προ της θεμελιώδους αρχής της λαϊκής κυριαρχίας)⁶⁹, ο Μάνεσης θεωρεί ως αυτονόητο και τον έλεγχο της συνταγματικότητας του δικαίου της ανάγκης από τα δικαστήρια. Διαφορετικά, βέβαια, αν ακολουθούσαμε την επιχειρηματολογία του Schmitt, το σύνταγμα δεν θα αναγόταν παρά στο άρθρο που ρυθμίζει τα της καταστάσεως πολιορκίας⁷⁰.

Κατά τον Μάνεση, ωστόσο, η συνταγματική τάξη δεν αυτοκτονεί μεν από ουδετερότητα, όπως θα ήθελε ο Schmitt, ούτε όμως από «συνταγματικό φετιχισμό»⁷¹, όπως υποστήριξε ένας άλλος προβεβλημένος νομικός κατά την ίδια περίοδο, ο Ernst Fraenkel. Η κατάληξη της ιστορίας της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης θα μπορούσε, δηλαδή, να ήταν διαφορετική από εκείνη που διαπιστώνει, στις παραμονές της ανόδου του Hitler στην εξουσία, ο εξέχων ιστορικός της περιόδου Heinrich Winkler: «Η Βαϊμάρη είχε πέσει στην παγίδα της νομιμότητας, την οποία είχαν στήσει στους εαυτούς τους οι ίδιοι οι αρχιτέκτονες του Συντάγματος»⁷². Ο Μάνεσης θα απέρριπτε, πάντως, κατά τη γνώμη μου, και την πολιτικοποίηση της προαναφερθείσας δίκης, όπως την επεχείρησε ο Heller (§ 8). Κατά τον Μάνεση, ο δικαστικός έλεγχος των όρων ισχύος του δικαίου της ανάγκης ή, απλούστερα, των

⁶⁸ Βλ. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ Ι. ΜΑΝΕΣΗ, *Περί αναγκαστικών νόμων*, σ. 146 (σημ. 1).

⁶⁹ Βλ. τις σχετικές επισημάνσεις του DAVID DYZENHAUS, «Legal Theory in the Collapse of Weimar», σ. 130 (σημ. 33).

⁷⁰ Πρβλ. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ Ι. ΜΑΝΕΣΗ, *Περί αναγκαστικών νόμων*, σς 229 επ.

⁷¹ Τούτο σημαίνει στα καθ' ημάς επίκαιρα ότι πριν απαντήσουμε στο ερώτημα περί της συνταγματικότητας της απαγορεύσεως πολιτικού κόμματος κ. τ. τ., πρέπει το *φιλελεύθερο* ποινικό δίκαιό μας να δύναται να αντιμετωπίζει κάποια πολιτικά κόμματα ως *συμμορίες*. (Χρωστώ την παρούσα επεξήγηση σε μιά εύστοχη επισήμανση του Νίκου Αλιβιζάτου κατά την παρουσίαση της παρούσης).

⁷² Βλ. HEINRICH A. WINKLER, *Βαϊμάρη*, σ. 341 (όπου και οι αναφορές του κυρίως κειμένου στον Schmitt και τον Fraenkel).

λεγόμενων αναγκαστικών (ορθότερα, βέβαια, αναγκαστών⁷³) νόμων, αποτελεί επακόλουθο της δικαϊκής ιδιορρυθμίας τους. Η απόφαση περί της αναγκαιότητας του μέτρου «δεν είναι μόνον θέμα πολιτικής κρίσεως, αλλ' αποτελεί ταυτοχρόνως προϋπόθεσιν εφαρμογής ωρισμένων κανόνων δικαίου (του κανόνος *salus rei publicae suprema lex* και κατ' ακολουθίαν των αναγκαστικών νόμων)»⁷⁴. Η κρίση, επομένως, των δικαστηρίων (πρέπει να) είναι αμιγώς δικανική⁷⁵.

Ο δικαστής, κατά τον Μάνεση, «ενεργεί εν προκειμένω αυτεπαγγέλτως. Δεν τυγχάνει επιτρεπτόν, ούτε αναγκάσιον, να διατάξη αποδείξεις σχετικώς»⁷⁶. Τούτο αποτελεί, κατά τη γνώμη μου (θεωρώ, πάντως, ότι συνάγεται αβίαστα και από την ανάπτυξη του Μάνεση), εκδήλωση της αρχής της διακρίσεως των εξουσιών, αλλά και της ανεξαρτησίας και της αξιοπρέπειας του δικαστικού σώματος. Γιά τη σχετική δικανική κρίση αρκεί, κατά τον Μάνεση, και είναι, συγχρόνως, επιβεβλημένη η αξιοποίηση μόνον της γενικής πείρας και η εξάσκηση του κοινού νοῦ⁷⁷. Τούτο σημαίνει ότι ήταν εύλογη η κρίση του δικαστηρίου περί της συνδρομής των πραγματικών προϋποθέσεων εκδόσεως του διατάγματος (§ 8), υπό συνθήκες – σημειωτέον – υπηρεσιακής κυβερνήσεως (στην Πρωσία) και αρνητικής πλειοψηφίας στο κοινοβούλιό της (μετά τις εκλογές της 24.4.1932), η οποία καθιστούσε αδύνατη την ανάδειξη Πρωθυπουργού, λόγω, βέβαια, και της περιστασιακής τροποποιήσεως του κανονισμού του κοινοβουλίου, προ των εκλογών (κατά βάση από το πολιτικό κόμμα που ζητούσε τώρα να εξετασθεί η καταχρηστικότητα του μέτρου...) και εν όψει, βέβαια, της ανόδου των εθνικοσοσιαλιστών, ώστε να υποχρεωθεί, εν τέλει, το μάλλον αναξιόπιστο Κομμουνιστικό Κόμμα να λάβει θέση μεταξύ της γερμανικής Δεξιάς και του Συνασπισμού της Βαϊμάρης κ. τ. τ. (αυτονόητη υψηλή πολιτική στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης...). Ωστόσο, τούτο σήμαινε, συγχρόνως, όπως ορθά απεφάνθη το δικαστήριο, ότι η ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας στην Πρωσία – σημειωτέον – από τον ίδιο τον Καγκελάριο, προς τον σκοπό της αποκαταστάσεως της τάξεως, η οποία είχε καίρια διασαλευθεί (πράγμα που ουδείς μπορούσε εύλογα να αμφισβητήσει), δεν στερούσε, κατά το Σύνταγμα, τη συμμετοχή της κυβερνήσεώς της και των μελών της στους α-

⁷³ Βλ. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ Ι. ΜΑΝΕΣΗ, *Περί αναγκαστικών νόμων*, σς 4 επ. (και σημ. 8).

⁷⁴ Ο ΙΔΙΟΣ, *ό. π.*, σ. 219.

⁷⁵ Βλ. *ό. π.*, σς 220 επ.

⁷⁶ Βλ. *ό. π.*, σ. 222.

⁷⁷ Βλ. *ό. π.*, σς 224 επ.

ντιπροσωπευτικούς θεσμούς της Δημοκρατίας. Μιλώντας με όρους μανεσικούς, η εν λόγω συμμετοχή δεν αποτελούσε παρά *εγγύηση θεσμική*⁷⁸, και, γενικότερα μιλώντας, δεν πρόκειται παρά για τη *ρεαλιστική ουτοπία των εγγυήσεων τηρήσεως του συντάγματος*.

11. Όπως παρατηρεί ο ίδιος ιστορικός της περιόδου, στον πρόλογο της ελληνικής εκδόσεως ενός σπουδαίου σχετικού βιβλίου του⁷⁹, το θεσμικό αντίβαρο του Προέδρου της Δημοκρατίας (καθ' υπόδειξιν – σημειωτέον – του Max Weber προς τον πατέρα του Συντάγματος συνταγματολόγο Hugo Preuß⁸⁰) εν όψει του κινδύνου ενός *κοινοβουλευτικού απολυταρχισμού*

αποδείχθηκε επικίνδυνη υπόθεση. Διότι τα κόμματα είχαν συνηθίσει από την εποχή της συνταγματικής μοναρχίας να βλέπουν τη Βουλή ως όργανο κριτικής στο καθεστώς, που όμως δεν φέρει καμία ευθύνη για την ασκούμενη πολιτική. Λίγοι μόνο πολιτικοί μετά το 1918 είχαν σαφή επίγνωση ότι, σε μια κοινοβουλευτική δημοκρατία, η κρίσιμη διαχωριστική γραμμή δεν είναι πλέον ανάμεσα στο Κοινοβούλιο και την κυβέρνηση, αλλά ανάμεσα στην κυβερνητική πλειοψηφία και την κοινοβουλευτική αντιπολίτευση.

Κατά συνέπεια, τα δημοκρατικά κόμματα δυσκολεύονταν να αποδεχθούν την ανάγκη για συμβιβασμούς, ακόμα και όταν συμμετείχαν στην άσκηση της εξουσίας ως μέλη κυβερνητικού συνασπισμού.

Στον αντίποδα αυτής της *εμφυλιοπολεμικής* σύλληψης της πολιτικής βρίσκεται, κατά τη γνώμη μου, η προβληματική του Μάνεση περί των *εγγυήσεων τηρήσεως του συντάγματος*, η οποία εγκαινιάζει, συγχρόνως, την αναζήτηση μιάς *ρεαλιστικής ουτοπίας* στο ιστορικό και θεσμικό πλαίσιο της μετεμφυλιακής Ελλάδος. Ο διά των εγγυήσεων *εξαναγκασμός* προς συμμόρφωση προς το σύνταγμα, εκθέτει υπαινικτικά ο Μάνεσης,

νοείται μάλλον υπό την ψυχολογικήν και έμμεσον υφήν του, παρά ως υλικός..., τον οποίον επιχειρούν να αντικαταστήσουν αι εν γένει εγγυήσεις, προληπτικά και κατασταλτικά, της τηρήσεως του Συντάγματος⁸¹.

12. Ομολογώ ότι ο Μάνεσης που παρουσίασα είναι εντός εισαγωγικών· είναι ο δικός μου (σε γενικές γραμμές) Αριστόβουλος Μάνεσης. Πολλοί

⁷⁸ Βλ. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ Ι. ΜΑΝΕΣΗ, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος II* (Θεσσαλονίκη-Αθήναι: Εκδοτικός Οίκος Αφοι Π. Σάκκουλα, 1961-1965), σς 15 επ.

⁷⁹ Βλ. HEINRICH A. WINKLER, *Βαϊμάρη*, σ. vi.

⁸⁰ Βλ. *ό. π.*, σ. 61.

⁸¹ ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ Ι. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος II*, σς 22 επ.

από εσάς έχουν, βέβαια, να επικαλεσθούν⁸² τον δικό τους «Αριστόβουλο Μάνεση», ανταγωνιστικό ίσως προς τον δικό μου ή προς εκείνον της γενιάς μου⁸³. Παρά τις τόσες απόπειρες πατροκτονίας⁸⁴, ο χωρίς εισαγωγικά Αριστόβουλος Μάνεσης δεν μας άφησε πνευματικά ορφανούς. Επιτρέψτε μου να κλείσω τις σκέψεις που μοιράστηκα μαζί σας, παραφράζοντας και συμπληρώνοντας μιά καταληκτική αποτίμηση του Ronald Dworkin (που μας άφησε πρόσφατα [14.2.2013]⁸⁵) για τον Rawls (2 χρόνια μετά τον θάνατό του)⁸⁶:

Καθένας και καθεμία από εμάς αγωνίζεται να εξασφαλίσει την ευλογία του Μάνεση. Και έχουμε πολύ ισχυρούς λόγους να το πράττουμε. Ύστερα από όλα τα βιβλία, όλες τις υποσημειώσεις, όλες τις θαυμάσιες συζητήσεις, όλες τις απρόσφορες απόπειρες πατροκτονίας και όλες τις προκλητικές κριτικές αποτιμήσεις, περιλαμβανομένης εκείνης του Μάνεση ως συνταγματολόγου της εποχής της Βαϊμάρης, δεν έχουμε καλά - καλά αρχίσει να κατανοούμε πόσα έχουμε να διδαχθούμε από αυτόν τον άνθρωπο.

⁸² Παραπέμπω τον αναγνώστη στο τετράτομο *Χαρμόσυνο Αριστοβούλου Μάνεση* (Αθήνα - Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1994 - 1999).

⁸³ Βλ. τον έξοχο (απο)χαιρετισμό του ΑΝΔΡΕΑ ΤΑΚΗ, «Ο Αριστόβουλος Μάνεσης και η γενιά μου», *Ισοπολιτεία* 4 (2000), σς 197 επ.

⁸⁴ Πρβλ. ΒΑΣΙΛΗ ΒΟΥΤΣΑΚΗ, «Η συνταγματική θεωρία στον βαρύ ίσκιό του εγγυητισμού: για το βιβλίο του Αντώνη Μανιτάκη 'Ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του πολιτεύματος'», *Ισοπολιτεία* 2 (1998), σ. 290.

⁸⁵ Βλ. ΠΑΥΛΟΥ ΣΟΥΡΛΑ, «Ο φιλόσοφος της δικαιοσύνης», *Το Βήμα*, 17.2.2013, σ. Α25, και, εκτενέστερα, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Ρόναλντ Ντουόρκιν: ο ερμηνευτής της ακεραιότητας», *The Athens Review of Books* 38 (Μάρτιος 2013), σς 35 επ.

⁸⁶ Πρβλ. RONALD DWORCKIN, «Ο Rawls και το δίκαιο», μετ. Δημήτρη Κυρίτση, *Ισοπολιτεία* 8 (2004), σ. 108.